

ВІДРОДЖЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ АВТОХТОННИХ РЕЛІГІЙ ЯК СТРАТЕГІЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

Галина ЛОЗКО

orcid.org/0000-0001-5865-7556

доктор філософських наук, професор,

провідний науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

Анотація. За матеріалами Європейського конгресу етнічних релігій 1998–2023 рр. здійснено дослідження європейських етнічних релігій (у тому числі й відроджених), які були і залишаються автохтонними традиційними релігійними системами. Процеси їх повернення до рідних народів в умовах глобалізації осмислюються як захисна реакція національних ідентичностей перед загрозами світової універсалізації. Стверджується, що духовна асиміляція й знецінення традицій можуть призвести до одноманітності людства (знищення етносфери). Звернуто увагу, що стереотипність релігієзнавчої термінології та її невідповідність сутності автентичних етнорелігій можуть завдавати конфесіям чи особистостям образи, дискримінації та негативно позначатися на їхньому іміджі в суспільстві. Розглянуто історію створення та діяльності міжнародного форуму рідновірів під назвою «Європейський конгрес етнічних релігій» (ЄКЕР) за період 1998–2023 рр. Особлива увага приділена звіту авторки, учасниці конгресу, про XVIII з'їзд ЄКЕР, що відбувся в Латвії (м. Рига), та Ризькій декларації, яка містить положення щодо рівноправного співжиття етнорелігійних конфесій («релігійних меншин») у переважаючому оточенні конфесій світових релігій, які є офіційно визнаними у країнах Європи. Як зразок цивілізованого європейського підходу до свободи совісті й віровизнання подано факти про діяльність релігійної конфесії Дієвтурів у Латвії. Авторка дослідження представила на ЄКЕР доповідь-презентацію на тему «Українська рідна віра в умовах російсько-української війни», в якій було висвітлено життя конфесії української етнорелігії та звернуто увагу на численні порушення свободи совісті й віровизнання, антиукраїнську діяльність церков московського патріархату країни-агресорки, поінформовано про російські злочини проти людяності, руйнування інфраструктури України, екології, а також пом'януто загиблих на війні одновірців. Зроблено висновок, що автохтонні європейські етнорелігії (як давні, так і відроджені в наш час), які ґрунтуються на автентичності, поверненні до традиційних духовних систем, відновлених на основі власних національних культур, належить кваліфікувати як «традиційні релігії». Необхідно розглядати їх у контексті стратегії збереження національних ідентичностей і національної різноманітності Європи та світу.

Ключові слова: етнічна релігія; етнорелігійний рух; традиційна релігія; етнорелігійна ідентичність; Європейський конгрес етнічних релігій; Дієвтуріба; Ромува; Об'єднання рідновірів України.

REVIVAL OF EUROPEAN AUTOCHTHONOUS RELIGIONS AS AN IDENTITY PRESERVATION STRATEGY

Halyna LOZKO

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

lead research fellow of Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Annotation. The study of European ethnic religions (including revived ones), which were and remain autochthonous traditional religious systems, was carried out on the basis of the materials of

the European Congress of Ethnic Religions 1998–2023. The processes of their return to their native peoples under the conditions of globalisation are interpreted as a defensive reaction of national identities facing the threats of global universalization. It is stated that spiritual assimilation and the devaluation of traditions may eventually lead to the uniformity of humanity (the destruction of the ethnosphere). It is pointed out that the stereotyping of religious terminology and its discrepancy with the essence of authentic ethno-religions can cause insults and discrimination against confessions or individuals and negatively affect their image in society. The history of the creation and activity of the international forum of native believers called the European Congress of Ethnic Religions (ECER) for the period 1998–2023 is reviewed. Special attention is paid to the report of the author, a participant of the congress, on the 18th Congress of ECER, held in Latvia (Riga), and the Riga Declaration, which contains provisions on the equal coexistence of ethno-religious denominations (“religious minorities”) in the prevailing environment of denominations of world religions, which are officially recognised in European countries. As an example of a civilised European approach to freedom of conscience and religion, the facts about the activities of the “Dievturi” religious denomination in Latvia are presented. The author of the study presented a report-presentation on the topic “Ukrainian Native Faith in the Conditions of the Russian-Ukrainian War” at the ECER in which the life of the Ukrainian ethno-religious denomination was highlighted and attention was drawn to numerous violations of freedom of conscience and religion, anti-Ukrainian activities of the churches of the Moscow Patriarchate of the aggressor country, was informed about Russian crimes against humanity, the destruction of Ukraine’s infrastructure, ecology, and co-religionists who died in the war were mentioned. It was concluded that autochthonous European ethno-religions (both ancient and revived in our time), based on authenticity, returned to traditional spiritual systems, and restored on the basis of their own national cultures, should be qualified as “traditional religions”. It is necessary to consider them in the context of the strategy of preserving the national identities and national diversity of Europe and the world.

Key words: ethnic religion; ethno-religious movement; traditional religion; ethno-religious identity; European Congress of Ethnic Religions; Dievturiba; Romuva; the Association of Native Believers of Ukraine.

Постановка проблеми. У сучасному глобалізованому світі, де економічні інтереси транснаціональних корпорацій домінують над духовними і національними цінностями, все виразніше спостерігаємо кризу самої глобалізації як системи нестримної споживацької лихоманки. Глобалізм примусово нав’язує народам ідеологію «вселюдського» універсалізму, що спричинює втрату людиною й суспільством національного обличчя та неминуче призводить до знищення етносфери. На цьому тлі вже з ХХ ст. поволі й непомітно народжується й набирає сили духовний спротив цьому знеособленню. Це проявляється як відродження національних основ буття, ґрунтованих на природних засадах автохтонних релігій.

Такі ідеї, виникнувши на світанку минулого століття одночасно в кількох європейських країнах, уже пережили шалений церковний спротив, репресії, дискримінацію й цілеспрямовані спроби дискредитації та очорнення лідерів етнорелігійних рухів, гібридні диверсії та технології підміни цінностей, що загалом дещо загальмувало їхній розвиток, проте не змогло остаточно вбити природного гону народів до власного національно-культурного життя. Етнорелігійні ідеї вистояли й довели свою спроможність пережити суспільну чи воєнну турбулентність, щоб з новою силою заявити про себе в ХХІ ст. Етнорелігійні рухи в Європі є історичним фактом, який уже неможливо замовчувати чи ігнорувати.

Отже, тема актуальна, наділена науковою новизною, має власні українські прояви в духовній культурі. А з огляду на незаслужену наукову байдужість релігієзнавців до цієї проблематики та невизначеність чи неточність термінології (через що навіть чиниться релігійна дискримінація), вважаємо, що і в українознавчих дослідженнях категорія «етнорелігія» ще потребує докладного висвітлення та осмислення. Об'єктом дослідження є відродження європейських автохтонних релігій як стратегія збереження ідентичності, предметом – Європейський конгрес етнічних релігій (ЄКЕР) як міжнародна платформа спілкування рідновірів різних країн.

Аналіз джерел та методологія. Джерельна база цієї теми незначна, оскільки ми переважно ґрунтуємось на поточних подіях зазначеного періоду 1998–2023, з часу заснування ЄКЕР і до сьогодні. Дослідження ж локальних етнорелігій, безумовно, наявні у кожній з країн, де існують рухи відродження рідних релігій, і вони сягають значно глибших історичних часів. Проте в цілому про сам ЄКЕР та окремі етнорелігійні групи, що входять до його складу, інформація подається лише на його офіційному сайті та інтернет-ресурсах самих учасників ЄКЕР, хоча вони й несистематичні.

Щоправда, на пострадянському просторі знаходимо чимало документів, які засвідчують атаківистичний страх радянської імперії перед будь-якими національно спрямованими рухами, у тому числі й періодичними відродженнями рідних мов і рідних традицій поневоєних народів (колишніх республік СРСР). Такі явища імперська ідеологія зазвичай пов'язує з так званим «буржуазним націоналізмом», щодо якого негайно

застосовуються заходи «прикладної и неотложной этнологии», тобто репресії, громадське засудження або тотальне замовчування, і як крайній засіб – відкрита воєнна агресія, анексія територій, як це вже триває в Україні з 2014 р. й до сьогодні. Прикладом політично замовних досліджень можуть бути й вивчення радянською співробітницею Інституту етнології та антропології РАН С. Рижаквою латиської конфесії Dievturība [6] або пропаганда так званих емпатичних методів «проникнення в чужий світ» (фактичне шпигунство з метою виявлення так званих «угроз национализма») радянської дослідниці С. Лурье [5] тощо.

В Україні, на жаль, донині панує пострадянська схема класифікації релігій, за якою традиційну рідну віру трактують як «неорелігію», «неоязичництво» і розглядають в одному кластері з монотеїстичними, синкретичними або й просто фантастичними новітніми авторськими розробками. Такий класифікаційний підхід знаходимо в праці Н. Дудар та Л. Филипович [1], а в монографії О. Смержевської навіть превалюють «постмодерністські візії релігійності», яким, на її думку, позначене «сучасне язичництво у міській культурі» [9]. Дослідники Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України досі залишаються стійкими в парадигмі «християнських цінностей» та «боротьби з язичницькими пережитками», а це може означати, що розуміння цінності автентичної етнорелігії як духовного феномену не входить у коло їхніх наукових зацікавлень. Проблема релігійної ідентифікації (переважно християнського «православного» напрямку) присвячена праця історика й етнолога М. Юрія [11],

що є своєчасним з огляду на те, що поняття релігійної ідентичності досі у наших релігієзнавців ще не було відображене в жодних словниках. Тим часом ідентичності різного роду й порядку пронизують усе наше життя. Серед них чільне місце посідають етнічна і релігійна ідентичності. Отже, авторці в цій статті належить дати визначення *етнорелігійної ідентичності*, що буде зроблено вперше.

У європейських дослідженнях етнорелігій вперше зроблено й акцент на методології *інсайдерських* праць, у яких науковець подає й осмислює інформацію з *емічної* точки зору (тобто з погляду учасника етнорелігійного руху) [21], а не безстороннього спостерігача. Таку методологію авторка вже застосувала у своїй докторській дисертації та монографії ще в 2006 р. [3, с. 11–12], проте такий підхід в Україні досі не знайшов підтримки. За останні 30–40 років у кожній вільній європейській країні склалися власні наукові інституції, які зацікавлені у збереженні та передачі традицій свого народу. Так, у Латвії історія й традиція Dievturība досліджені Ph.D. Удісом Настевичем [19], який сам належить до цієї конфесії та в 2023 р. обраний Президентом ЄКЕР. У Греції яскраву філософсько-історичну спадщину про відроджену еллінську конфесію The Supreme Council of Ethnic Hellenes (Вища рада етнічних еллінів) залишив наш колега, науковець і еллінський жрець, світлої пам'яті Власіс Рассаіас. Фундаментальне дослідження етнорелігії здійснено також в Італії науковцем-археологом і Pontifex Maximus римської язичницької конфесії «Pietas» Джузеппе Барбера [16].

Українська конфесія рідної віри представлена у релігієзнавчій науці переважно працями авторки цієї статті,

серед яких докторська дисертація «Актуалізація української етнорелігії в європейському контексті» та монографія (2006) [3], два десятки монографій та понад 700 інших публікацій, перелік яких подано у біобібліографічному покажчику 2022 р. [4]. У 2023 р. вийшла друком нова теоретична праця авторки «Етнологія релігії», в якій кілька статей присвячені саме організаційним формам роботи міжнародних рідновірських організацій, таких як Родове Слов'янське віче та Європейський конгрес етнічних релігій [2, с. 208–248]. Крім того, з поточною інформацією про життя етнорелігійних громад України можна ознайомитись у конфесійних часописах «Сварог» [7], віснику «Слава!» [8] та газеті «За Рідну віру!», а також на офіційному сайті Об'єднання рідновірів України.

Ці, фактично інсайдерські, джерела наша релігієзнавча наука майже не використовує. Прикрим є й той факт, що рідну традиційну етнорелігію досі зараховують до «неорелігій» або «ню-ейджу». Через ці фактичні та класифікаційні помилки створюється негативний імідж відроджуваних етнорелігій. Усвідомлюючи, яке важливе значення має повернення народів до рідних духовних традицій, ми наголошуємо, що відродження етнічних релігій є явищами *державної ваги* як у Європі, так і в світі. Вони потребують не лише пильної уваги науковців, а й всілякої державної підтримки, аж до офіційної реабілітації та компенсації за тисячолітні гоніння, збитки, знищення автентичних народних знань, культових місць та ін. [7, № 26, с. 14]. Отже, ця тема є актуальною для релігієзнавців та українознавців.

Мета статті – осмислення етнорелігійних процесів у Європі та Україні на тлі

глобальних викликів і російсько-української війни; уведення в українознавство визначення етнорелігійної ідентичності; ознайомлення українознавців з Європейським конгресом етнічних релігій як організаційною формою єднання рідновірів різних країн та відродження автентичних релігій (на прикладі Литви, Латвії, України).

Виклад основного матеріалу почнемо із загальних дефініцій, оскільки в українознавстві релігійні явища переважно розглядають у парадигмі, встановленій відділенням релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України: зазвичай традиційними релігіями вважають юдаїзм, християнство й іслам як такі, що існують давно. Інші ж релігії розглядають за часом їх відродження як «нові», з чим не можна погодитися повністю, оскільки рідні традиційні релігії *виникли* ще раніше від світових. А те, що вони існували тривалий час у прихованих формах і нині відроджуються, означає не «абсолютну новизну», а швидше *продовження традиції*, легалізацію. Враховуючи європейський досвід взаємодії держав з релігійними конфесіями, виникає потреба викласти основні аргументи щодо цього явища.

Під терміном «етнорелігійний рух» ми маємо на увазі процеси відродження в європейських країнах *рідних автентичних* (язичницьких) релігій. На тлі нестримної глобалізації, християнізації та ісламізації такі рухи на перший погляд можуть здаватися якимось дивацтвом, та насправді це не нонсенс, а швидше навпаки – вони є *закономірною природною реакцією* на світову політику асиміляції, мультикультуралізму, знеособлення націй.

Нині ж вочевидь сам глобалізм щораз більше втрачає людське обличчя,

дезавує свою істинну сутність, заганяючи людство в глухий кут екологічних катастроф, пандемій, гібридних воєн та псевдокультурних «цінностей». Йому на зміну, як правило, має прийти *інший тип мислення*, дуже ймовірно, етнокультурний та етнозберігальний як найбільш природний спосіб співжиття різних народів на спільній планеті.

Етнічна релігія – природна релігія етносу, створена ним самим на рідній землі (території проживання) засобами рідної мови й рідної традиції, що може *існувати на будь-якому етапі* його розвитку (рід, плем'я, народ, нація). Тому й не дивно, що більшість народів називають свої етнічні релігії «рідною вірою» (це самоназва). Етнічні релігії, по суті, має кожен етнос, оскільки духовна культура народів є витоковою для кожного з них, а привнесена чужа віра (світова, поширена шляхом експансії, місіонерства, асиміляції тощо) може накладатися на первісно рідні вірування, з часом створюючи синкретичний духовний сплав з ними, поступово витісняючи те, що було колись для етносу природним [2, с. 210]. Одні з народів зберегли свої етнорелігії з давніх часів і досі вшановують рідні культури (наприклад, Японія, Індія, Ізраїль), інші ж прийняли універсальні (світові) релігії та забули або занедбали свої власні. За дослідженням американської медіакомпанії «Mythology corner», етнічні релігії нині сповідує 2,44 мільярда людей, тобто одна третина людства (Рис. 1) [18].

Як в етнічній історії важливі самоназви народів, так у релігієзнавстві важливі *самоназви релігій* та їх *самоідентифікація*, тобто визначення свого статусу самими adeptами (національна, світова, рідна, традиційна, нова тощо). Учасники ЄКЕР чітко визначили сутність своїх

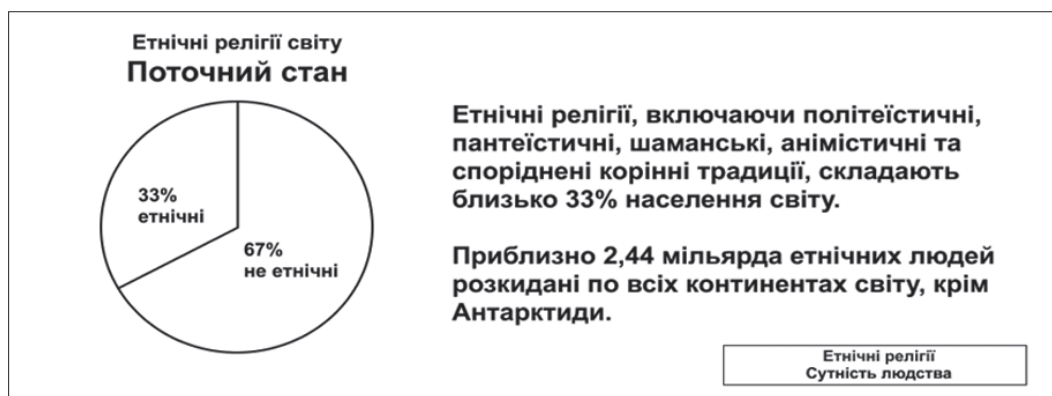

Рис. 1

релігій як «традиційні етнічні релігії», закріпили цей термін у своїй самоназві та відмежувалися від неорелігій, створених на нових синкретичних чи еклектичних засадах, про що повідомлено на їхньому офіційному сайті. ЄКЕР під етнічною релігією розуміє «релігію, духовність і космологію, які ґрунтуються на стійких традиціях певного народу» і закликає «не плутати її ні з сучасними окультизмами чи аріософськими теоріями/ідеологіями, ні з синкретичними неорелігіями» [15; 8, с. 246]. Таке самовизначення має право бути почутим та поважатися як науковцями, так і суспільством.

Натомість українські релігієзнавці продовжують кваліфікувати відроджувану нині традиційну рідну віру як «неорелігію». Припускаємо, що ця неточність може бути спричинена численними псевдоязичницькими групами, що виникають стихійно або створюються на протиположності рідній вірі, наприклад, так звана РУНВіра (монотеїстична авторська розробка Л. Силенка), або російськими спецпроектами «інглінги», «схрон еж словен», «анастасійці» та ін., створеними для знецінення чи дискредитації традиціоналізму. Проте ці штучні явища аж ніяк не виправдовують огульний

підхід науковців до цієї проблеми. Отже, на самому початку свого відродження рідна віра вже була змушена самотужки відмежовуватися від стихійних або «реформаторських» рухів, які насправді не є ні етнічними, ні традиційними. Зауважимо, що в Статуті ОРУ зазначено: «Об'єднання Рідновірів України є традиційною українською релігійною організацією – конфесією, яка продовжує традиції етнічної релігії Київської Русі, а отже, є її спадкоємцем і правонаступником» (zareєстровано в Державному комітеті у справах релігій, Свідоцтво № 33 від 24 травня 2001 р.).

Однією з головних помилок у класифікації релігій є застосування категорії часу як головного критерію за логікою: «якщо ці релігії відроджуються в наш час, значить вони є неорелігіями». Проте в етнорелігії значно важливішими критеріями є якісна відмінність віровчення від глобальних стереотипів: політеїстичне богослів'я, вчення про сотворення світу й людини «ex Deo» (на відміну від світових вчень про створення «ex Nihilo»), іманентність Богів (на відміну від трансцендентності Бога світових релігій), автентичність обрядів, етнічна традиційність, духовні ідеали

та природна мета – збереження ідентичності й самобутності власної нації [2, с. 143–156]. Неорелігії зазвичай такої мети не ставлять.

На жаль, упорядники релігієзнавчих енциклопедій продовжують подавати рідну віру як «неорелігію», тим самим порушуючи *немайнові* (тобто духовні, ідентифікаційні) права українців на свою етнорелігію як традиційну віру предків. Таким визначенням завдається образа на релігійному ґрунті корінному титульному етносу України, порушуються права автентичної конфесії на самовизначення. А в деяких інших країнах подібні явища навіть призводять до позбавлення державних пільг, наприклад, у Литві, де такі пільги передбачені лише для «традиційної» релігії католицизму і не надаються етнічній Ромуві (яку вважають «неорелігією»).

Звернемо увагу на цінний литовський досвід виборювання своїх релігійних прав, про що повідомив Президент ЄКЕР А. Корбан-Артхен на офіційному сайті 4 липня 2021 р. Так, Сейм Литви під впливом католицьких ієрархів, які є членами парламенту, вирішив, що Ромува нібито «не становить цілісної релігії, а лише *уристки забобонів* та селянських звичаїв з відтінком магії, які можуть дестабілізувати обстановку в суспільстві католицької країни», і відмовив Ромуві у наданні *офіційного статусу традиційної релігії*. Литовські рідновіри подали заяву до Європейського суду з прав людини. Через два роки розгляду справи суд визнав, що Сейм Литви порушив статті 9, 13 та 14 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, отже, в Постанові суду зазначено: «Рішення парламенту Литви було *помилковим* через: 1) *дискримінацію*; 2) *відмову в*

державному визнанні язичницького релігійного об'єднання, яке відповідає критеріям прийнятності, на підставах, несумісних із обов'язком держави дотримуватися нейтралітету та неупередженості; 3) у національному законодавстві *відсутні гарантії* захисту проти свавілля у прийнятті рішень політичним органом (парламентом); 4) *залучення католицької влади* до парламентської процедури» [12].

Отож такий досвід відстоювання своїх прав може допомогти іншим етнорелігійним конфесіям у тих країнах, де ще існує дискримінація за релігійною ознакою. Цей прецедент також є повчальним і для парламентів європейських країн. Маємо надію, що ця інформація не пройде повз увагу й українських релігієзнавців, експертів та консультантів Верховної Ради України з релігійних питань.

Етнорелігійна ідентичність (від лат. *identicus* – тотожність) – вид особистої та колективної свідомості, за яким *духовна постійність*, успадкована від релігійних традицій своїх предків, зберігається як фактична витокова даність від часів зародження етносу до сучасності та ототожнюється з *рідною вірою* власного народу. Для рідновірів є природним бажання безперервної тривалості етнорелігії в історичному часі й національному просторі. Їм не потрібна експансія їхньої віри на чужі території, бо рідна віра є захисною духовною системою для них самих. При цьому рідна віра може розвиватися згідно з вимогами часу як природна духовно-культурна система. Етнорелігійна ідентичність може бути притаманна як окремим особам, релігійним громадам, так і всій нації. В Україні етнорелігійна ідентичність простежується на особистісному і громадському рівнях. Нині,

під час російсько-української війни, чимало захисників України вважають себе рідновірами, і суспільство має поважати їхній релігійний вибір.

Етнорелігійна ідентифікація спирається на усвідомлення єдності основних етновизначальних чинників: рідна земля, рідна мова, рідна віра. Етнорелігійна самосвідомість не прагне ні чужої землі, ні чужої мови, ні чужої релігії. Безперечно, що це передбачає обізнаність з історичними фактами, традиціями, звичаями, народною культурою, а отже, наявність етнорелігійної самосвідомості свідчить про високий рівень інтелекту та освіти. І навпаки – відсутність етнорелігійного почуття може викликати релігійний фанатизм, переважно притаманний світовим релігіям та їхнім адептам. Демонструючи своє неприйняття чи ворожість до етнорелігій, особи чи організації опускаються до рівня середньовічного обскурантизму.

Усвідомлення особою, групою людей, етносом того логічного факту, що кожен народ має право на свою власну етнорелігію й розуміння, що йому (або його предкам) було політично нав'язано чужу віру, спонукає до повернення свого власного духовного ества, а отже, особа чи народ прагнуть відновити свою рідну віру та мають на це природне право.

У сучасному цивілізованому світі примусова зміна етнорелігійної ідентичності має бути засуджена як неприйнятна. Отже, місіонерство має розглядатися як порушення прав людини. Під таким же кутом зору має відбуватися й історична ретроспекція цього явища, яке В. Шаян назвав «деїцидом» (від лат. Deus – Бог і caedo – вбивати) [10, с. 195]. Також необхідна державна й суспільна реабілітація етнорелігій [7, № 26, с. 14].

Натомість ми повсякчас зустрічаємо в науковій літературі тривіальний ідеологічний конструкт, за яким нібито хрещення Русі було «найщасливішою подією» в її історії.

Внаслідок цілеспрямованого знищення світовими релігіями етнічних архетипів «божественного походження народів» було зруйновано етногонічні основи етнорелігій, що значно послабило національний імунітет завойованих чужовір'ям народів та призвело до втрати їхнього зв'язку з власною *нумінозною силою*. Ця невідповідність між фізичним життям народу і його духовною сутністю породжує дисгармонію, а отже, й спротив – своєрідну «компенсацію за деетнізацію», яка супроводжується відродженням власних релігійних систем, що нині спостерігається в усій Європі [2, с. 265]. Такі процеси є закономірним явищем.

Те, що повернення до рідних релігій стало нагальною потребою багатьох європейських народів, яскраво засвідчує й перша спроба представників відроджуваних релігій кількох європейських країн об'єднати свої зусилля в інформаційному та правовому полі. Так, у червні 1998 р. у Вільнюсі (Литва) з ініціативи відомого фольклориста-етнографа Йонаса Трінкунаса було створено міжнародний форум релігійних громад, що відроджують *автентичні національні релігійні традиції* в своїх країнах – Світовий Конгрес Етнічних Релігій (World Congress of Ethnic Religions – WCER). До WCER увійшли громади балтійських, слов'янських, германських, грецьких та римських автентичних релігійних традицій. У 2010 р. було прийнято рішення змінити назву конгресу на *Європейський конгрес етнічних релігій* (European Congress of Ethnic Religions – ECER),

оскільки учасниками були переважно європейці.

Нині ЄКЕР – міжнародна неурядова організація, що об'єднує не уряди і держави, а людей, їхні громадянські ініціативи, неурядові організації (англ. non-governmental organizations) різних країн Європи. З 1998 включно до 2023 р. відбулося 18 конгресів у різних країнах, на яких учасники обговорювали нагальні проблеми розвитку етнорелігійного руху, проводили науково-збагачувальні конференції та екскурсії, здійснювали спільні обряди в священних місцях [2, с. 247–248].

XVIII з'їзд ЄКЕР відбувся 29 червня – 2 липня 2023 р. в м. Рига, Латвія. Про цю подію повідомляла Урядова організація Латвії NVO names: «Минулого тижня в Будинку NVO names відбувся амбітний захід за участю багатьох іноземних гостей – Європейський конгрес етнічних релігій, який організувало Товариство Латвійських рідновірів Дієвтури <...> Цього року головною темою конгресу стали «Права в країні походження». У доповідях делегати розповіли про свої традиції та сучасні виклики, а також про особливості правової ситуації в кожній з держав-учасниць. Учасники з'їзду також познайомилися з особливостями історії латвійського народу й столиці, відкрили багато спільного та порадили присутності своїх Богів у архітектурі й скульптурі нашого міста».

Україну в ЄКЕР з початку його заснування представляє офіційно зареєстрована конфесія *Об'єднання релігійних громад рідновірів України* (скорочено ОРУ). Темою цього річного ЄКЕР були «Права <етнорелігій> у своїх країнах». На сцені поруч з державним та конфесійним прапорами Латвії було встановлено й

конфесійний прапор ОРУ. Делегати зустріли наших учасників одноставним вставанням та славнем «Слава Україні!», заспіваним разом з лідеркою литовської Ромуви Інією Трінкунене. Такий душевний прийом засвідчив солідарність європейських рідновірів з боротьбою України за свободу нашої Батьківщини, звільнення її від московських загарбників. Представників «руського мира» на цьому конгресі не було.

Авторка як учасниця ЄКЕР представила доповідь-презентацію на тему «Українська рідна віра в умовах російсько-української війни», в якій було висвітлено життя конфесії української етнорелігії та звернуто увагу на численні порушення свободи совісті й визнання, антиукраїнську діяльність церков московського патріархату країни-агресорки, поінформовано про злочини РФ проти людяності, руйнування інфраструктури України, екології, а також спом'януто загиблих на війні одновітців. Було презентовано дві книжки «Етнологія релігії» та «Дочка Сварога» (видання Української духовної академії рідновірів), журнал «Сварог» та вироби декоративно-прикладного мистецтва українських народних майстрів.

Другий день роботи конгресу був присвячений обговоренню проекту та прийняттю Декларації ЄКЕР, а також виборам нового складу Правління і Президента ЄКЕР, що, за Статутом, відбувається один раз на п'ять років. Президентом ЄКЕР при закритому голосуванні було обрано науковця з Латвії, лідера Дієвтурів Удіса Настевича.

У межах XVIII ЄКЕР ми також мали змогу познайомитися з духовною культурою і релігійною практикою латиських Дієвтурів, відвідати етнографічний

музей у м. Ризі та храм рідної віри латишів у м. Локстене (за 115 км від м. Риги), взяти участь в урочистому святкуванні 150-річчя Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Готуючи цю статтю, авторка також простудіювала наукову працю, люб'язно надану Удісом Настевичем, про богослів'я латиської етнорелігії [19].

Вперше *Latvju dievturu draudze* (Громада Латиських Дієвтурів) була зареєстрована у Міністерстві внутрішніх справ Латвійської республіки 26 липня 1926 р. До неї увійшли лідер Е. Брастіньш, К. Брегжис, Ю. Коса, В. Еглітіс, Я. Дамбергс, Є. Біне, А. Гоба та інші – письменники, діячі латиської культури. Засновник Дієвтуріби Ернест Брастіньш був одним із перших ідеологів латиського націоналізму. Він вважав, що Бог «Дієвс вказав латишам зберігати свою релігію, щоб навчити мудрості й інші арійські народи». Діяльність Е. Брастіньша була надзвичайно плідною в наукових дослідженнях, найважливішими з яких є обстеження та опис курганів Латвії («*Latvijas pilsikalni*» у чотирьох книгах, 1923–1930), програмні твори та публіцистика про Дієвтурібу («Відродження латвійської поборності», 1925; «Латвія, її життя та культура», 1931; «Дієвтуру Цероксліс або теофорові каткізми», 1932; «Заради латвійської Латвії», 1935; «*Tautības loreņa*», «Тисячолітня боротьба нашого благочестя», обидва в 1936; «Сем долає Ульсум», 1938) [20]. Своєрідною «біблією Дієвтурів» стали три томи латиських народних пісень-славнів, гімнів (дайн): перший том «*Latvju Dievadziesmas*» (1928) містив пісні про Дієваса та інших Богів – Лайму, Юмиса, Усиньша, Сонце, Місяця, дочок Сонця, синів Дієваса; другий – «*Latvju tikumu dziesmas*» (1929) – пісні про

доброчинності, працелюбність, добро, честь, любов; третій – «*Latvju gadskartas dziesmas*» (1929) – календарно-обрядові пісні [3, с. 122–128]. До речі, важливо, що «*Latvju Dainas*» для всіх латишів є священним писанням Дієвтуріби, а одна їх частина «*Dainu skapis*» вже зареєстрована як всесвітня спадщина ЮНЕСКО.

Проте відродження латиської рідної віри у ХХ ст. зазнало жаклих радянських репресій: одразу після анексії Латвії СРСР (1940) очільника Дієвтуріби Е. Брастіньша було оголошено «соціально небезпечним елементом» і заарештовано як організатора «контрреволюційної релігійної організації». 27 грудня 1941 р. його було засуджено до страти і 28 січня 1942 р. розстріляно. З того часу, як вважали російські спецслужби, «їхня історія була назавжди викреслена з радянської історіографії» [6, с. 23]. Проте завдяки зусиллям латиської діаспори в Британії, Німеччині, Канаді та США Дієвтурам вдалося відновити свою діяльність у 1975 р.

Богослів'я, ідеали, етика, обрядовість латиської етнорелігії становлять цікаву етнокультурну спадщину, наділену самобутністю традиційної народної культури. На жаль, у Латвії, як і в інших пострадянських країнах, офіційна наука не змогла позбутися нав'язаних стереотипів та термінології, через що Дієвтурібу вважають «неорелігією». Хоча науковці нової школи все ж доводять її традиційність. Як повідомляє Ph.D. Удіс Настевич, «*Dievturība*, латиська *теоноза*, виникла з народженням народу й розвивалася разом із його зростанням, спрямовуючи й формуючи його розвиток. Залишається суттєвою складовою *Духа нації* протягом усього її існування... *Dievturība* є сучасним *продовженням*

первісної латиської автохтонної релігії як національної релігії, латиської життєвої мудрості, яка плекає духовний стрижень латвійства» [19]. Термін *Dievturība* дослівно означає «збережений латиський Бог». Концепція *Духа нації* зближує Дієвтурібу з ідеалами українського Ордену Бога Сонця професора В. Шаяна [10, с. 177, 275–278, 290].

Перша святиня балтів (у тому числі латишів) *Rāmava* була відома вже від 521 р. у Давній Пруссії [17]. Етнорелігія балтів пережила середньовічні хрестові походи, знищення рідних святинь і духовної традиції, їх відновлення на початку ХХ ст., радянські репресії й, нарешті, офіційну перереєстрацію у 1991 р. [17]. У 2016 р. опитування в соціальних мережах показало, що 20% латишів ідентифікували свою релігійну належність як «латвійську релігію» [14].

Принагідно звертаємо увагу на поняття *теоноеза* (*теоноезис*), яке практично зустрічаємо в етнорелігійному дискурсі чи не вперше, що дослівно означає «богомислення», тобто спосіб життя людини, згідно з Богами, благочестя. Науковець пояснює, що життєва мудрість латишів (*latviskā dzīvesziņa*) являє собою сукупність знань про Дієвса, світло, випромінюване Дієвсом, і його закони. Латиський Дієвс тотожний литовському Дієвасу, пруському Дейвсу, грецькому Зевсу патеру, римському Юпітеру. Латиський Дієвс, як і слов'янський Сварог, *іманентний*, всевишній і всюдишній, він охоплює собою увесь Всесвіт і містить всіх у собі. Політеїстичний пантеон Дієвтуріби засвідчує *автохтонність* давніх вірувань та глибоку традиційність. Усі Боги й Богині є синами й дочками Дієвса, які відають різними сферами життя, вони є його духовними

еманаціями в усьому Всесвіті: Перконс, Велняс, Усиньш; Богині Лайма, Декла і Карта близькі до грецьких Мойр або слов'янських Рожаниць; Мара – до слов'янської Мокоші та інші. Релігія Дієвтурів у Латвії стимулювала позитивний інтерес до національної культури і латиської мови, народного танцю й музики, традиційних ремесел, мистецтва та літератури, що загалом сприяє збереженню латиської ідентичності. На відміну від українських етнографів та фольклористів латиські офіційні інститути позитивно налаштовані щодо Дієвтуріби, що сприяє збереженню етнокультурної спадщини й гармонійним відносинам у суспільстві.

Окремо треба сказати про те, що в Латвії маємо чудовий прецедент побудови храмів рідної віри латишів, чим досі можуть похвалитися небагато країн Європи. Назагал відомо, що в Греції та Італії невеликі храми рідних Богів будують у приватних володіннях, у Ісландії будується загальнодержавний храм рідновірів *Asatruarfelagid* та ін. Латиський храм Дієвтурів, який відвідали делегати ЄКЕР, розташований на невеликому острові р. Даугави (Західна Двіна) неподалік від міста Плявіняс, збудовано коштом підприємця Дагніса Чакурса [13], освячено його 5 червня 2017 р. Та вражає навіть не це, а швидше сам факт надання державою земельної ділянки у прекрасному місці на острові священної ріки Даугави. Про таке ставлення держави до потреб релігійної конфесії багатьом рідновірам залишається хіба що лише мріяти. Впадає в око доглянутість, культура спілкування, доброзичливість, відчуття святості місця, традиційна народна архітектура, в якій проявлена гармонія доцільності й функціональності

кожної деталі, прикрас і матеріалу (дерево, камінь, gobелен, кераміка, символіка). У храмі зберігається й безцінне святе письмо Дієвтурів – бібліотека народної пісенної спадщини, багатотомове видання латиських дайн (daina – гімн, славень).

Як повідомив У. Настевич, нині латиші мають три храми Дієвтурів: святиня Локстене в Клінтаїне, святиня Свете в Єлгаві та святиня Дзінтарі в Талсі, а також одне колишнє місце проведення зборів – Будинок зібрань Дієвтурів у Ризі, який активно використовувався в 1928–1940 рр. до радянської окупації Латвії. Саме існування храмів рідних Богів у Латвії засвідчує європейський рівень латвійської правової культури, де кожній релігії надано рівне право (не лише декларативно, а й практично) мати свої святині. В Україні з наданням державою ділянки землі для побудови храму етнічної віри загалом є значні й практично невіршені проблеми. Сподіваємось, що після перемоги у російсько-українській війні таке становище має бути виправлено.

1 липня, коли рідновіри України відзначають День Сварога літнього, відбулося священнодійство у храмі Дієвтурів, до якого учасники конгресу переправились поромом. Обрядом славлення рідних Богів керував головний жрець Дієвтурів Андреас Брокс, який запалив священний вогонь на жертovníку храму. В обряді взяли участь представники 17 організацій з таких країн: Бельгія, Велика Британія, Греція, Італія, Латвія, Литва, Нідерланди, Норвегія, Польща, Україна, Фінляндія, Франція, Чехія та гості з США і Японії. Усім учасникам було надане право здійснити славлення, відповідне їхній традиції та темі конгресу. Кожна

з делегацій славила рідних Богів своїми рідними мовами. Славлення супроводжувалось пахощами лаванди, співом священних пісень під супровід старовинних музичних інструментів кóкле (XIV ст.), ладом і щирістю рідновірів усіх країн. Українські делегати за підтримки всіх учасників здійснили обряд прогнання війни з рідної землі та помолились за перемогу України.

2 липня в Ризі відбувся Парад латвійської пісні і танцю, присвячений 150-річчю Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Демонстрація національної культури, патріотизм, любов до рідної традиції були присутні у всьому: в народному вбранні, квітах, вінках, прапорах і корогвах, піднесених настроях учасників і всенародній єдності латишів. Скрізь у Латвії ми зустрічали дружнє ставлення до України й українців, на кожній державній установі поруч із латиськими прапорами встановлені й державні прапори України.

У Ризькій декларації, опублікованій на сайті ЄКЕР, порушено важливі для всіх європейських етнорелігійних громад проблеми, серед яких заявлено про потребу надання етнорелігіям такої самої поваги й привілеїв, які надаються світовим релігіям. Етнорелігія як частина культури *корінних народів* є культурною спадщиною людства і потребує особливого державного захисту. Звернуто увагу на потребу і право проводити обряди та використовувати давні священні місця. Дати рідновірських свят мають бути закріплені законом у державному календарі. Якщо у державних школах існує релігійна освіта, то держава має гарантувати *свободу вибору або утримання* від релігійного навчання й виховання. Конфесія має право призначати

капеланів. Надання конфесії часу для трансляції в публічних ЗМІ, пільги або звільнення від сплати податків. Захист етнорелігій від впливу наслідків глобалізації, переслідувань та дискримінації з боку інших релігійних організацій, що мають космополітичний статус. Йшлося також про дозвіл розпалювання *священних вогнів і багать* на відкритому повітрі під час рідновірських обрядів, що в ЄС нині заборонено. ЄКЕР також заявляє про своє право вимагати захисту від дискримінації чи *інституційного мовчання* щодо етнічних релігій або їхніх лідерів та офіційної відповіді на свої запити [22].

Організації, які підписали цю декларацію: Latvijas Dievturu sadraudze (Латвія), Associazione Tradizionale Pietas – Pietas Comunità Gentile (Італія), Groupe Druidique des Gaules (Франція), Об'єднання рідновірів України (Україна), Związek Wyznaniowy Rodzima Wiara (Польща), Senovės baltų religinė bendrija Romuva (Литва), Sjamanistisk Forbund (Норвегія), Slovanský kruh (Чехія), Societas Hesperiana Pro Cultu Deorum (Італія), Werkgroep Traditie Vzw (Фландрія/Бельгія та Нідерланди), Ὑπато Συμβούλιο των Ελλήνων Εθνικών (Греція).

Організації-спостерігачі (в особах): Arktisk Sjamansirkel, Норвегія (Øyvind Siljeholm); Česká pohanská společnost, Чехія (Джузеппе Майелло); Міжнародний центр культурних досліджень, Велика Британія (Джейкоб Мосс); Latvju dievturu sadraudze, United States (Andris Rūtiņš); Lietuvių etninės kultūros draugija, Lithuania (Virginijus Kašinskas); Mythology Corner, США (Ghanasyam Akella); Slované, Чехія (Nami Maria Lada, Svatava Kollmannová); Вякікунта, Фінляндія (Патрік О'Рурк); Ὑπато Συμβούλιο

Ελλήνων Εθνικών Ρόδου – «Τελχινίς», Верховна рада етнічних еллінів Родосу – «Telchinis», Родос, Греція (Βαγγέλης Αλεξανδρής, Ιωάννης Μπαχάς, Φοίβαιος Εμμανουήλ Αθανασούλας).

Фізичні особи, які підтримали Ризьку декларацію: Майкл Стрміська, Ph.D., SUNY-Orange, США, науковець; Prudence Priest, посол Ромуви в США; 後藤正英 (Гото Масакіде), Ph.D., Японія, науковець [22].

Науковці та інститути, які підтримують важливість етнорелігійних рухів у Європі, можуть приєднатися до Ризької декларації: <https://forms.gle/PTw1mZ8QfxPU3f848>

Висновки. Поділ землян на раси, народи, етноси є природною формою існування людства – усі вони в сукупності становлять етносферу Землі як планети. Природним також є прагнення кожного народу зберегти свою ідентичність і передати її нащадкам. Найголовнішими етнонаціональними ідентифікаторами завжди були, є і залишаються земля, мова, віра.

Етнорелігійні рухи в Європі та Україні стали історичним фактом, що його на тлі глобальних викликів і російсько-української війни вже неможливо замовчувати чи ігнорувати. Етнорелігії необхідно розглядати в контексті стратегії збереження національних ідентичностей та національної різноманітності Європи й світу.

Автохтонні європейські етнорелігії (як давні, так і відроджені в наш час), що ґрунтуються на автентичності, поверненні до традиційних духовних систем, відновлених на основі власних національних культур, належить визнати традиційними. Релігієзнавцям пропонується переглянути упереджене

ставлення до рідної віри та кваліфікувати її як *традиційну* на підставі її визначальних рис (політеїзму, іманентності, циклічності, сотворення світу і людини «ex Deo» та ін.), а не на основі глобально нав'язаних детермінант.

Українська автентична конфесія *Об'єднання рідновірів України* (офіційно зареєстрована) навіть в умовах російсько-української війни бере активну участь у міжнародному етнорелігійному русі та Європейському конгресі етнічних релігій, де достойно представляє Україну, знайомить європейців із сучасним становищем етнорелігії та подіями в нашій державі. Наукові дослідження ОРУ, виконані за програмами Науково-дослідного інституту українознавства та Української духовної академії рідновірів, викликають зацікавлення в країнах, що є учасниками ЄКЕР.

Етнорелігійна ідентичність поруч із національною самосвідомістю та отождоленням себе зі своїм народом має важливе значення у становленні гармонійно розвинутої особистості, особливо в період і після закінчення російсько-української війни. Наше суспільство має усвідомити, що етнорелігія – не спроба «відкинути народ у минуле», як це декому здається, а навпаки – прагнення знайти той утрачений давно *одвічний духовний зв'язок з предками*, щоб упізнати самих себе у майбутньому. І науковці мають у цьому допомогти рідновірам.

Отже, рідна релігія народу має бути включена в українознавство як один із його важливих компонентів. Категорія «етнорелігія» в українознавстві ще потребує докладнішого висвітлення та осмислення як перспектива подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дудар Н., Филипович Л. Нові релігійні течії в Україні. Огляд, документи, переклади. Київ, 2000. 132 с.
2. Лозко Г. Етнологія релігії. Наукові статті. Миколаїв: Іліон, 2023. 372 с.
3. Лозко Г. С. Європейський етнорелігійний ренесанс: витоки, сутність, перспективи (на матеріалі відродження етнорелігій у європейських країнах): монографія. Київ: Такі справи, 2006. 424 с.
4. Лозко Галина Сергіївна: біобібліогр. покажчик / упорядкування та бібліографія Г. С. Лозко і Д. П. Пилипчука; наук. ред. Д. П. Пилипчук. Миколаїв: Іліон, 2022. 144 с.
5. Лурье С. В. Историческая этнология. Москва, 1997.
6. Рыжакова С. И. Dievturība. Латышское неоязычество и истоки национализма. Исследования по прикладной и неотложной этнологии. Москва: Институт этнологии и антропологии, 1999. Документ № 121.
7. Сварог. Релігійно-історичний та науково-пізнавальний часопис Об'єднання Рідновірів України. 1995–2021. № 1–26.
8. Слава! Вісник Родового Слов'янського Віча. Додаток до часопису «Сварог». 2003–2018. № 1–14.
9. Смержевська О. Постмодерністські візії релігійності: сучасне язичництво у міській культурі (Україна в загальноєвропейському контексті). Київ, 2017. 198 с.
10. Шаян В. Віра Предків наших: вибрані твори. Серія «Пам'ятки релігійної думки України-Русі» / передмова, упор., комент. та заг. ред. проф. Г. С. Лозко. Київ: ФОП Стебеляк О. М., 2018. 400 с.
11. Юрій М. Релігійна ідентичність у системі цивілізаційних цінностей. *Медіафорум*. 2022. Т. 11. С. 180–196. URL: <https://doi.org/10.31861/mediaforum.2022.11.180-196>
12. Corban-Arthen A. A statement from the ECER on the ruling by the European court of human rights in favor of Romuva. July 4, 2021. URL: <https://ecer-org.eu>
13. Diezīņa S. «Liepsalās» atklās dievturu svētnīcu. URL: <https://www.la.lv/maize-ar-dveseli>

14. Dievturība. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Dievturiba>

15. European Congress of Ethnic Religions. URL: https://www.facebook.com/ecer.org/about/?ref=page_internal

16. Barbera G. *Pietas: An Introduction to Roman Traditionalism*. 2021.

17. Lokstene Shrine. Baltic Holy Place. *Туристський проспект*. Латвія, 2023.

18. Mythology corner. URL: <https://www.mythologycorner.net/tabid/460/language/en-US/Default.aspx>

19. Nastevičs U. On Dievturība. Latvian Academy of Culture / University of Latvia. Rīga, Latvia. April 23, 2023.

20. Ozoliņš G. Dievturība Latvijā. Nacionālā enciklopēdija. URL: <https://enciklopedija.lv/skirklis/22202>

21. Pietas: An Introduction to Roman Traditionalism. URL: <https://www.amazon.co.uk/Pietas-Introduction-Traditionalism-Giuseppe-Barbera/dp/0981759610>

22. The Riga declaration of the European congress of ethnic religions (2023). URL: <https://ecer-org.eu/>

REFERENCES

1. DUDAR, N., FLYPOVYCH, L. (2000). *New Religious Currents in Ukraine*. Overview, Documents, Translations. Kyiv, 132 p. [in Ukr.]

2. LOZKO, H. (2023). *Ethnology of Religion. Scientific Articles*. Mykolaiv: Ilion, 2023. 372 p. [in Ukr.]

3. LOZKO, H. (2006). *European Ethno-Religious Renaissance: Origins, Essence, Prospects (on the Material of the Revival of Ethno-Religions in European Countries): A Monograph*. Kyiv: Taki spravy, 424 p. [in Ukr.]

4. PYLYPCHUK, D., ed. (2022). *Halyna Serhiivna Lozko: biobibliogr. Index. Arrangement and Bibliography by H. S. Lozko and D. P. Pylypchuk*. Mykolaiv: Ilion, 144 p. [in Ukr.]

5. LURIE, S. (1997). *Historical Ethnology*. Moscow. [in Rus.]

6. RYZHAKOVA, S. (1999). *Dievturiba. Latvian Neo-Paganism and the Origins of Nationalism. Research in Applied and Urgent Ethnology*.

Moscow: Institute of Ethnology and Anthropology, Document № 121. [in Rus.]

7. *Svaroh*. (1995–2021). (The Religious-Historical and Scientific-Cognitive Journal of the Association of Religious Believers of Ukraine), № 1–26. [in Ukr.]

8. *Slava!* (2003–2018). (Glory! Herald of the Ancient Slavic Age. Supplement to the Journal “Svaroh”. № 1–14. [in Ukr.]

9. SMORZHEVSKA, O. (2017). *Postmodern Visions of Religiosity: Modern Paganism in Urban Culture (Ukraine in the European Context)*. Kyiv, 198 p. [in Ukr.]

10. SHAIAN, V. (2018). The Faith of Our Ancestors: Selected Works. *Series of “Memoirs of the Religious Thought of Ukraine-Rus”: Preface*. Kyiv: PE Stebeliak O. M., 400 p. [in Ukr.]

11. YURII, M. (2022). Religious Identity in the System of Civilizational Values. *Mediaforum*. Vol. 11, 180–196 pp. [online] Available at: <https://doi.org/10.31861/mediaforum.2022.11.180-196> [in Ukr.]

12. CORBAN-ARTHEN, A. (2021). *A Statement From the ECER on the Ruling by the European Court of Human Rights in Favor of Romuva*. July, 4. [online] Available at: <http://ecer-org.eu> [in Eng.]

13. DIEZINA, S. *Will Open the Shrine of Gods in «Liepsala»*. [online] Available at: <https://www.la.lv/maize-ar-dveseli> [in Lav.]

14. *Dievturība* [online] Available at: <https://en.wikipedia.org/wiki/Dievturiba> [in Lav.]

15. *European Congress of Ethnic Religions*. [online] Available at: https://www.facebook.com/ecer.org/about/?ref=page_internal [in Eng.]

16. BARBERA, G. (2021). *Pietas: An Introduction to Roman Traditionalism*. [in Eng.]

17. Lokstene Shrine. Baltic Holy Place. *A Tourist Prospect*. (2023). [in Eng.]

18. *Mythology Corner*. [online] Available at: <https://www.mythologycorner.net/tabid/460/language/en-US/Default.aspx> [in Eng.]

19. NASTEVIČS, U. (2023). *On Dievturība*. Latvian Academy of Culture. University of Latvia Rīga, Latvia. April 23. [in Eng.]

20. OZOLIŅŠ, G. *Dievturība in Latvia*.

National Encyclopedia. [online] Available at: <https://enciklopedija.lv/skirklis/22202> [in Lav.]

21. *Pietas: An Introduction to Roman Traditionalism*. [online] Available at: <https://www.amazon.co.uk/>

Pietas-Introduction-Traditionalism-Giuseppe-Barbera/dp/0981759610 [in Eng.]

22. *The Riga Declaration of the European Congress of Ethnic Religions (2023)*. [online] Available at: <https://ecer-org.eu/> [in Eng.]

Етнорелігійні ідеї вистояли й довели свою спроможність пережити суспільну чи воєнну турбулентність, щоб з новою силою заявити про себе в XXI ст. Етнорелігійні рухи в Європі є історичним фактом, який уже неможливо замовчувати чи ігнорувати.